

Etninės kultūros pamokos veiklos lapas

2 skyrius. Tautos kilmė. Tema *Etnografiniai Lietuvos regionai*

Mokymosi uždaviniai:

- Sužinoti, kas yra etnogenezė
- Išsiaiškinti, kada ir kaip susiformavo lietuvių tauta
- Išsiaiškinti, kas yra etnografinis regionas
- Žinoti, kokie yra Lietuvos etnografiniai regionai
- Parodyti Lietuvos etnografinius regionus žemėlapyje
- Nusakyti būdingiausias vieno ar kito regiono etnografinius bruožus
- Papasakoti, kokie yra gyvenamojo etnografinio regiono pagrindiniai ypatumai
- Žinoti, kas yra tarmė, kokiomis pagrindinėmis tarmėmis kalba lietuviai
- Žinoti viename ar kitame etnografiniame regione paplitusias tarmes

I. ĮVADINĖ DALIS - PASIRENGIMAS MOKYTIS. Aktyvinančios ir dėmesį sutelkiančios strategijos.

1.

Mokymosi (teorinė) medžiaga

ETNOGRAFINIAI LIETUVOS REGIONAI

Šiais laikais žmonių gyvensena atskirose Lietuvos dalyse ryškiau nesiskiria, tyrėjų skiriamas tradicine kultūra apgrįstas etnografinis savitumas ne visada akivaizdus. Bendras lietuviškas tapatumas, tautinė, o ne etnografinių regionų savimone, savęs siejimas su gyvenamuoju miestu (ar artimiausiu didesniu miestu) Lietuvoje populiariesnis, nei savęs tapatinimas su vienu ar kitu etnografiniu regionu. Tiesa, dauguma žmonių ir šiais laikais žino, kokiai etnografini grupei jie priklauso, žino savo tėvų bei senelių etnografinę priklausomybę.

Apie Lietuvos etnografinius regionus bene dažniausiai žmonės pradeda kalbėti bendraudami su (ar apie) žmonėmis iš kito, nei jie patys regiono („ai, taigi žemaitis /dzūkas/ aukštaitis“ ir pan.). Neretai žmonės atpažįsta vienas kito regioną pagal specifinius tarminius ypatumus, šiek tiek reikšmės skiria menamam regiono gyventojams būdingam etnografinės grupės „charakteriui“. Kartais prisimenamos ir specifinės dažniau kultivuojamos s ūkio šakomis, viena kita plačiau paplitusi dvasinės kultūros tradicija.

Šiuo metu Lietuvoje skiriami 5 etnografiniai regionai (savitos etninės kultūros sritys), pagrįsti tarmėmis (tiesa, kalbinio ir etnografinio arealo ribos griežtai nesutampa), tradicinės dvasinės ir materialinės kaimo kultūros ypatumais: Aukštaitija, Žemaitija, Dzūkija, Suvalkija (Sūduva) ir Mažoji Lietuva. Brėžiant ribas laikytasi esamų administracinių seniūnijų ribų (išskyrus didžiuosius šalies miestus).

Tyrėjai mano, kad specifiniai atskirų Lietuvos regionų kultūriniai ypatumai susiformavo maždaug 17-19 a., tačiau jų formalus akademinis išskyrimas pradėtas daryti tik 20 a. Vieni pirmųjų apie atskirus Lietuvos lokalinius kultūros elementų paplitimo požiūriu pradėjo kalbėti etnologai A. Tamošaitis, M. Glemžaitė, etnomuzikologė J. Čiurlionytė ir kt. Vienu pirmųjų darbų, kuriame išspausdinta Lietuvos istorinių-etnografinių sričių kartoschema yra bendra latvių etnologo S. Cimermano ir lietuvių etnologo V. Morkūno studija (1980), paskui - Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Rusijos mokslininkų parengtas „Pabaltijo istorinis-etnografinis atlasas“ (1985, 1986).

Atskirų etnografinių regionų išsiskyrimą Lietuvoje lėmė įvairūs veiksniai – istorinės, gamtinės aplinkybės. Tam tikri, kad ir nedideli gamtinių faktorių skirtumai Lietuvoje, turėjo įtakos kai krašto ūkio aspektams, specifiniams verslams ir t.t. (pvz., Dzūkijoje dėl miškų paplitimo, smėlingo dirvožemio, paplito specifiniai

su mišku susiję gyventojų verslai – drevinė bitininkystė, grybavimas, uogavimas, grikių auginimas, o šiaurės Lietuvoje dirvožemis labiau tiko linams auginti; šiaurės rytų Lietuvos ežeringose vietovėse, taip pat pamaryje svarbiu vietinių gyventojų verslu buvo žvejyba ir t.t.).

Etnografiniams regionų ypatumams formotis svarbūs buvo ir kontaktai su kitomis – slavų, vokiečių - kultūromis, skirtinga politinė ir administracinė atskirų Lietuvos dalių priklausomybė istorijos bėgyje, kas lėmė 19 a. – 20 a. pradžios netolygią regionų ekonominę raidą, įtakojusią etnografinius ypatumus. . Pastarieji faktoriai svarbesnę reikšmę turėjo Suvalkijos ir Mažosios Lietuvos regionų specifiniams bruožams susiformuoti. Atitinkamai tam tikrą ekonominę vieno ar kito regiono raidą įtakėjo ir tiesiog specifinė kitų kraštų kaimynystė. Prūsijos artumo paskatintas modernių žemės ūkio technologijų plitimas skatino ekonominę Žemaitijos ir Suvalkijos regionų raidą. O, pvz., Livonijos artumas turėjo įtakos Šiaurės Lietuvos prekinės linininkystės augimui,

Regionų savitumus iš dalies įtakėjo ir archainis atskirų baltų genčių, gyvenusių atitinkamose teritorijose, ypatumai (pvz., žemaičių, ypač šiaurinių, ypatumams turėjo kuršių substratas, dzūkams greičiausiai turėjo įtakos jotvingių substratas, Suvalkijos ir Mažosios Lietuvos – 15-16 a. Lietuvos gyventojų migracija į ištuštėjusias vakarų baltų gyventas žemes ir t.t.).

Tiesa, atitinkamų etnografinių regionų išskyrimo, jų ribų klausimas nėra paprastas ir vienareikšmis. Tam tikri kultūriniai požymiai atskiruose regionuose gali persipinti. Nustatant etnografinių regionų ribas bene didžiausių sunkumų sukelia tradicinės kultūros reiškinių susimaišymas paribiuose (pvz., diskutuotina Aukštaitijos ir Žemaitijos, Dzūkijos ir Aukštaitijos riba ir kt.). Vieni ar kiti konkretaus regiono kultūriniai ypatumai pereina į kitą, kiti gali ir neapimti viso etnografinio regiono teritorijos ir pan. Dar labiau probleminis etnografinių regionų paribių gyventojų priskirimo (ar savęs priskirimo) vienam ar kitam regionui klausimas.

Teritoriniu požiūriu **Aukštaitija** - didžiausias Lietuvos etnografinis regionas. Aukštaitijai būdinga potarmių, gyvenosenos, etnokultūrinio paveldo įvairovė. Specifinius Aukštaitijos savitumus lėmė gana anksti prasidėję ryšiai su rytų slavais.

Savo etninės kultūros bruožais tipiška yra Vidurio Aukštaitija. Rytų Aukštaitija tam tikrais ypatumais supanašėja su etnografinė Dzūkija, o Vakarų Aukštaitija turi bendrų bruožų su Žemaitija. Visoje Aukštaitijoje nuo 16 a. iki 20 a. vidurio vyravo gatviniai režiniai kaimai, atitinkamai sąlyginai menkesni gyvenamieji ir ūkiniai statiniai, tam tikras tradicinis gyvenamojo namo tipas – pirkia (skirtingose vietovėse kartais vadintas gryčia, rūmu ar kt.), kostiumuose vyravo šviesios spalvos, aukštaičius vienijo ir kiti kultūriniai bruožai.

Žemaičių regioninis identitetas bene ryškiausias iš visų. Etnografinė **Žemaitija** nesutampa su istorine Žemaitija (Žemaitijos etnokultūrinis regionas apima maždaug pusę istorinių *žemaičių* teritorijos), tik iš dalies sutampa su žemaičių tarmės paplitimo teritorija (kuriai įtakos galėjo padaryti kuršių kalbos substratas, paveikti skalvių ir žiemgalių kultūros). Etnografinės Žemaitijos riba brėžtina rytiniu Šiaulių rajono pakraščiu ir palei Dubysą iki Nemuno.

Specifinius regiono kultūros bruožus formavo tai, kad didelė dalis gyventojų priklausė LDK valsčiams, neatliko lažo, todėl buvo žymiai laisvesni. Krašto ūkinį pažangumą ir su tuo susijusį sąlyginį krašto ekonominį turtingumą skatino ir kontaktai su vokiečių kultūra. Daug žmonių gyveno vienkiemiuose, turėjo palyginti didesnes sodybas nei kituose etnografiniuose Lietuvos regionuose. Trobesiams buvo būdingi aukšti keturšlaičiai stogai. Gyvenamieji pastatai – trobos – buvo palyginti masyvūs, turėjo daugiau patalpų nei kituose regionuose. Žemaičių tradicinis kostiumas taip pat skyrėsi iš kitų tradicinių lietuvių drabužių savo savitumu (pvz., moterys segėjo kelis plačius sijonus, rišėjo daug skarų, mūvėjo raštuotas pirštines ir kojines, avėjo klumpes; kiekvienas kostiumą sudarantis drabužis buvo vis kitos, dažniausiai ryškios sodrios spalvos). Žemaičių regioną vienijo ir kiti tam tikri specifiniai kultūros bruožai, kurie nebuvo paplitę likusiose Lietuvos dalyse.

Suvalkijos stereotipiškai siejamas su suvalkietiška tarme (kapsų ir zanavykų šnektomis – pietvakarių aukštaičių potarmėmis) bei kapsų ir zanavykų gyventomis teritorijomis (siaurąja prasme taip regionas suprantamas), tačiau tyrėjai atkreipia dėmesį, kad tradicinės lietuvių materialinės kultūros bruožai identiški su šiuo plotu nesutampa (kai kurių atitinkamų bruožų galima rasti ir Alytaus, Lazdijų rajonų vakarinėse dalyse – tarp Užnemunės dzūkųojančių gyventojų).

Suvalkijos (kaip ir Mažosios Lietuvos) regiono susidarymo ištakos – 15-16 a. Lietuvos gyventojų migracija į ištuštėjusias jotvingių, prūsų, skalvių gyventas žemes, ištuštėjusias karų su kryžiuočiais metu. Specifinį regiono savitumą lėmė ir kitos istorinės aplinkybės: po 1795 metų Žečpospolitos padalijimo dabartinė Suvalkijos teritorija atiteko Prūsijai, o po karo su Napoleonu – Lenkijos karalystei, kaip Rusijos autonomiam vienetui. 1867 m. buvo sudaryta Suvalkų gubernija (egzistavusi iki 1917 m.), nuo kurios kraštas gavo savo populiariausią šiuo metu vardą – Suvalkija. Kartais regionas dar vadinamas Sūduva ar Užnemune.

Regione anksčiau nei kitur buvo panaikinta baudžiava (1807 m.), sparčiau nei kituose regionuose vyko ūkio vystymasis, plito žemės ūkio inovacijos, dar 19 a. kaimai čia buvo išskaidyti vienkiemiais. Vienkiemų sodybos išskyrė moderniu tam metui išplanavimu. Tradiciniai gyvenamieji pastatai – stubos - turėjo tiek žemaitiškos trobos, tiek aukštaičių pirkios elementų. Moterų drabužiams buvo būdingos sodrios spalvos, raštai.

Dzūkijos etnografinis regionas yra į rytus nuo Nemuno vidurupio bei Šventosios. Dzūkų vardas atsirado 19 a. literatūroje ir susijęs su specifine dzūkų kalbine ypatybe – dzūkavimu, bet apima tik dalį ploto, kuriame dzūkuojama (kalbama pietų aukštaičių tarme).

Etnografinės Dzūkijos teritorija taip pat skiriasi iš kitų specifiniais kultūriniais ypatumais. Juos lėmė istoriniai ir gamtiniai faktoriai. Spėjama, kad specifiniams dzūkų kultūros ypatumams galėjo turėti įtakos ir tai, kad iki 13 a. maždaug tame regione buvo su jotvingiais sietina Dainavos žemė. Regiono savitumui labai daug įtakos turėjo savita gamta: didelės girios, smėlėtos nederlingos dirvos (pvz., tai skatino miško verslus, suformavo būdingą uogų ir grybų rinkimas kaip verslas, kelminių avilių laikymas, drevinė bitininkystė). Čia ilgiau nei kitur išliko archainės kultūros formos, saviti tikėjimai ir apeigos: gatviniai režiniai kaimai (jų yra išlikusių net iki dabar); iki kolektyvizacijos praktikuotas trilaukis, kitos archainės ūkio technologijos ir ūkininkavimo būdai (pvz., labai ilgai javai pjauti pjautuvais, ilgiausiai išliko bendras gyvulių ganymas, naminis audimas), tradicinių drabužių vilkėjimas, raudos ir kt.

Mažoji Lietuva plačiąja prasme – tai Klaipėdos kraštas bei buvusios nadruvių ir skalvių žemės, taip pat Semba, Barta. Siaurąja prasme – dabartinei Lietuvos Respublikai priklausantis Klaipėdos kraštas.

Mažosios Lietuvos (Prūsų Lietuvos) sritis susidarė 15 a. baltų žemėse (kurios dėl karų su kryžiuočiais buvo tapę dykra), tuo metu priklausiusiose Vokiečių ordinui. Manoma, kad atitinkamai šis kraštas pavadintas todėl, jog buvo bandoma atskirti jį nuo Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės.

Senoji krašto lietuvių kultūra iš esmės nesiskyrė nuo žemaičių kultūros, tačiau ilgainiui susiklostę artimi kontaktai su vokiška kultūra, priklausymas liuteroniškai krikščionybės atšakai suteikė kultūrai išskirtinumo.

Dauguma gyventojų ilgą laiką čia kalbėjo vakarų aukštaičių tarme, kuri pasižymėjo archajiškomis ypatybėmis, kas kartais kalbininkų aiškinama kaip prūsų kalbos substrato įtaka. Lietuvių kalba regione nuo Reformacijos laikų buvo plačiau naudojama viešajame gyvenime nei Didžiojoje Lietuvoje, čia išleistos pirmos lietuviškos knygos. Jose – dabartinės lietuvių bendrinės kalbos ištakos.

18 a. lietuvių gyventas arealas Prūsijoje pradėjo sparčiai mažėti (visų pirma dėl ištuštėjusių plotų po didžiojo maro), į ištuštėjusias žemes kėlėsi vokiečių kolonistai. Akultūracija su vokiečių kultūra paspartėjo 19 a., plintant rinkos ekonomikai. Tai formavo ryškius krašto etnokultūrinius ypatumus (pvz., sparčiau plito miestiški, vokiečių tradicijai būdingi architektūros elementai, palaipsniui modifikuojant krašto žemaitiškas trobas; kaimuose dominavo ekonominiu požiūriu stiprūs vienkieminiai ūkiai.

Religijos įtaka, o taip pat prekiniai santykiai veikė tradicinio kostiumo ypatumus. Kostiumas dažnai siūtas iš pirktnių audinių, Jame ėmė dominuoti tamsios spalvos, pirktnės detalės ir t.t.. Specifiniai krašte ir archajiški mediniai antkapiniai paminklai – krikštai.

Po pirmo pasaulinio karo mažosios Lietuvos dalis – Klaipėdos kraštas buvo autonomijos teisėmis prijungtas prie Lietuvos Respublikos. Likusi mažosios Lietuvos dalis liko Rytprūsioose.

Po Antrojo pasaulinio karo dauguma senųjų vietos gyventojų turėjo priverstinai išvykti, dalį likusių išžudė ar ištrėmė kraštą okupavę rusai. Į kraštą buvo atkelti rusakalbiai naujakuriai iš Sovietų Sąjungos. Po II pasaulinio karo Rytprūsioose liko tik apie 10-20 procentų visų gyventojų. Pačioje Klaipėdoje po karo taip pat praktiškai visai neliko senųjų gyventojų (vokiečių ir lietuvių), į jų vietą kėlėsi nauji (tiek iš kitų Lietuvos vietovių, tiek iš visos SSSR).

Pagrindiniai klausimai:

1. Kokie konkrečiai gamtiniai ypatumai yra būdingi vienam ar kitam etnografiniam regionui? Kokios gamtinės kliūtys (upės, pelkės, miškai) skyrė ir skiria etnografinius regionus viena nuo kito?
2. Kaip keitėsi vieno ar kito regiono politinė priklausomybė, kaip ji įtakojo regiono specifiką, kaip ji keitė regiono ribas?
3. Kokios baltų gentys gyveno viename ar kitame regione? Kokie jų kultūriniai bruožai (remkites archeologine medžiaga), kaip tai galėjo paveikti regiono ypatumus?
4. Kokios konkrečios specifinės ūkio šakos būdingos vienam ar kitam regionui? Kodėl?
5. Kokios tarmės ir potarmės būdingos konkrečiam regionui? Kiek jos sutampa/nesutampa su regiono riba?
6. Kokia regionų vardų etimologija? Kokie svarbiausi regionų centrai, kaip jie tokiais tapo (ir kada/)?
7. Kokie tradiciniai namai, drabužiai, maisto produktai/patiekalai ir tt. specifiniai konkrečiam regionui?
8. Kaip vieno ar kito regioną paveikė greta gyvenančios tautos/šalia esančios šalys ir kontaktai su jomis?

II. MOKYMOSI VEIKLA. Atrankos ir sisteminimo strategijos (turinio apdorojimas), integravimo ir taikymo strategijos (mokymosi įtvirtinimas)

III. APIBENDRINIMAS. Vertinimas, įsivertinimas, tolimesnieji žingsniai (kūrybinės užduotys).

